

Zarządzenie ministra spraw wewnętrznych z dnia 13 XII 1981 r. w sprawie ograniczenia swobody poruszania się osób w czasie obowiązywania stanu wojennego

Na podstawie art. 8 ust. 2 pkt. 2 oraz w związku z art. 8 ust. 1 dekrety z dnia 13 XII 81 o stanie wojennym — zarządza się, co następuje:

§ 1.

Wprowadza się zakaz przebywania osób w miejscach publicznych od godz. 22.00 do godz. 6.00 następnego dnia w miejscowościach

ochrony porządku publicznego lub mienia społecznego;

2) pracowników służb ratowniczych i komunalnych przebywających w miejscach publicznych w związku z wykonywaniem obowiązków służbowych;

3) osób bezpośrednio powracających lub udających się do miejsca pracy, posiadających odpowiednie zaświadczenie wystawione przez kierownika zakładu pra-

rządzenia mogą być zastosowane środki przymusu bezpośredniego przez funkcjonariuszy Milicji Obywatelskiej lub innych formacji (organizacji) powołanych do ochrony porządku publicznego polegające na przymusowym doprowadzeniu do najbliższej jednostki rejonowej Milicji Obywatelskiej albo odprowadzeniu do miejsca zamieszkania, niezależnie od odpowiedzialności za popełnione wy-

Utwory stanu wojennego

- [Wprowadzenie](#)
- [Przeczytaj](#)
- [Film edukacyjny](#)
- [Film edukacyjny](#)
- [Dla nauczyciela](#)

Bibliografia:

- Źródło: Cezary Łazarewicz, *Żeby nie było śladów. Sprawa Grzegorza Przemyka*, Wołowiec 2016, s. 16.
- Źródło: Danuta Dąbrowska, *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce w latach 1980-1990*, Szczecin 1998, s. 20-21.
- Źródło: Włodzimierz Bolecki, *Różne strony tego samego*, [w:] tegoż, *Inna krytyka*, Kraków 2006, s. 536-537.
- Źródło: Jacek Kopciński, *Stare klabzdry na wojnie: "Kabaret Kici Koci" Mirona Białoszewskiego*, „Teksty Drugie” 1995, t. 1, s. 64-66.
- Źródło: Marek Nowakowski, *Wśród nocnej ciszy*, [w:] tegoż, *Raport o stanie wojennym*, Warszawa 2009, s. 135-136.

- Źródło: Zbigniew Herbert, *Raport z oblężonego miasta*, [w:] tegoż, *Raport z oblężonego miasta i inne wiersze*, Wrocław 1993, s. 100–101.
- Źródło: Adam Zagajewski, *Jechać do Lwowa*.

Utwory stanu wojennego

ie art. 8 ust. 2 pkt. 2
ku z art. 8 ust. i de-
3 XII 81 o stanie wo-
rządza się, co nastę-

§ 1.

się zakaz przebywa-
niach publicznych
10 do godz. 22.00
a w miejsc

ochrony porządku publicznego lub
mienia społecznego;

2) pracowników służb ratowni-
czych i komunalnych przebywają-
cych w miejscach publicznych w
związku z wykonywaniem obo-
wiązków służbowych;

3) osób bezpośrednio powracają-
cych lub udających się do miej-

rzędzenia mogą być
środki przymusu b
przez funkcjonariusz
bywatelskiej lub inn
(organizacji) powołany
ny porządku publicz
jące na przymusowy
dzeniu do najbliższej
jonowej Milicji Obyw
ba odprawianiu do

Zarządzenie ministra spraw wewnętrznych w sprawie godziny milicyjnej, domena publiczna

Co miał na myśli Stanisław Barańczak, kiedy stwierdził, że polityczność jest **tautologią** życia? Z największym prawdopodobieństwem chciał przyznać, że całe powszednie życie zależy od decyzji władz. Polityka wpływa na każdy skrawek życia, co najtrudniej zauważyć w spokojnych czasach. Jednak wyraźnym i jednocześnie tragicznym przykładem takiego wpływu jest okres stanu wojennego wprowadzonego w Polsce w grudniu 1981 roku. Jego skutki były tak dramatyczne, że nie można było się w jakikolwiek sposób do polityki nie odnieść. Odbывało się to poprzez codzienne wybory, rozmowy, reakcje a przede wszystkim przez sztukę, w tym literaturę. Co ciekawe, to właśnie ten dramatyczny czas okazał się niezwykle płodny dla polskich twórców, którzy w różnorodny sposób reagowali na przynębiającą rzeczywistość.

Źródło: Stanisław Barańczak, *Jestem pięknoduchem, parnasistą i estetą*, [w:] tegoż, *Zaufać nieufności. Osiem rozmów o sensie poezji*, Kraków 1993, s. 14.

Twoje cele

- Dowiesz się, czym był stan wojenny i w jaki sposób wpływał na literaturę.
- Poznasz wybrane utwory okresu stanu wojennego.
- Zestawisz wybrane utwory okresu stanu wojennego.
- Wyjaśnisz, w jaki sposób twórcy okresu stanu wojennego sięgali do wzorców romantycznych.

Przeczytaj

Dla zainteresowanych

Aby dowiedzieć się więcej o artystach okresu stanu wojennego, zapoznaj się z poniższym materiałem: „[A śpiewak także był sam](#)” – Jacek Kaczmarski

Grudniowy początek dramatu

Stan wojenny został wprowadzony w Polsce 13 grudnia 1981 roku, a zakończył się 22 lipca 1983 roku. Najbardziej pamiętny wydaje się być początek tego tragicznego okresu w dziejach Polski i przemówienie telewizyjne generała [Wojciecha Jaruzelskiego](#), w którym poinformował on społeczeństwo o tej decyzji. Od tego momentu sytuacja w kraju, choć już trudna, zaczęła się pogarszać. Obywatele żyli pod ciągłą presją i w nieustającej obawie przed [internowaniem](#) i [represjami](#), a nawet śmiercią; w okresie stanu wojennego z rąk organów państwowych życie straciło około 40 osób.

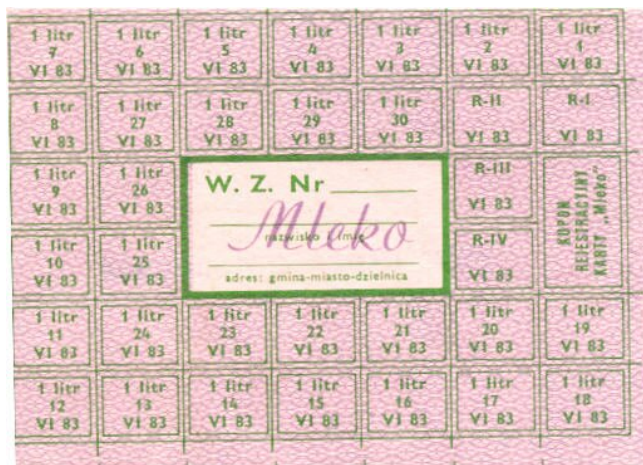

Czołg na ulicach Zbąszynia podczas stanu wojennego.

Źródło: domena publiczna.

Należy pamiętać, że stan wojenny miał swój zwiastun już podczas strajków tzw. sierpnia 1980 roku, których uczestnicy wyrażali swój jednoznaczny sprzeciw wobec działania władz. Już wówczas rząd komunistyczny rozważał to rozwiązanie, by stłumić [kontestujące](#) społeczeństwo. W wyniku, jak się później okazało, nietrwałej ugody między społeczeństwem a rządem powstała [NSZZ „Solidarność”](#).

Jednak czarny scenariusz zrealizował się już w nocy z soboty na niedzielę, 13 grudnia 1981 roku oddziały **ZOMO** masowo aresztowały działaczy opozycyjnych. W zaledwie trzy dni po wprowadzeniu stanu wojennego, 16 grudnia, w kopalni „Wujek” doszło do zabicia 9 (a zranienia 23) górników protestujących przeciwko tej drastycznej zmianie funkcjonowania państwa. Innymi formami represji, które w tym okresie nasiliły się to: zmuszanie do współpracy z **SB** (poprzez zastraszanie), podsłuchy, **inwigilowanie**, **degradacja** zawodowa. Znakiem charakterystycznym okresu stanu wojennego było także przywrócenie tzw. kartek żywnościowych, co wzmogło niepokój i dramat większości polskich rodzin.

Kartka reglamentacyjna na mleko z czasów stanu wojennego w Polsce.

Źródło: domena publiczna.

Sztuka pod presją

Artyści, a w tym pisarze, reagowali na ten dramatyczny moment historii, wyrażając swój bunt wobec zastanej rzeczywistości poprzez sztukę. Jednak, ich twórczość była poddawana **cenzurze**, a prace nie mogły być publikowane w oficjalnym obiegu (ten był zarezerwowany dla pisarzy przychylnych władzy, często bardzo słabych, **grafomanów**). Niektórzy z literatów za wyrażanie sprzeciwu wobec działań władzy byli narażeni na różne represje:

((**Włodzimierz Bolecki**

Różne strony tego samego

W PRL-u aresztowano i uwięziono niewielu, choć kilku zapewne skrytobójczo zamordowano.

Źródło: Włodzimierz Bolecki, *Różne strony tego samego*, [w:] tegoż, *Inna krytyka*, Kraków 2006, s. 536–537.

Cenzura jednak najczęściej okazywała się skutecznym narzędziem o podwójnym działaniu:

((**Włodzimierz Bolecki**

Różne strony tego samego

Oczywiście system wytworzył swoją własną logikę, zgodnie z którą setki tysięcy partyjnych i policyjnych łapsów zaciskało pętlę wokół każdego słowa i zadania tchnącego nieprawomyślnością. Ale faktycznie chodziło nie o słowa, nie o rzeczywiste zagrożenie, które mogłyby spowodować prywatne listy, niepublikowane wiersze czy rozmowy telefoniczne. Chodziło o wytresowanie ludzi, o wsączenie

w nich strachu, wymuszenie na jednostkach, instytucjach i środowiskach odruchu donosicielstwa, **serwilizmu**, o zatarcie granicy pomiędzy przyzwoitością a łajdactwem, uczciwością a moralnym zdziczeniem.

Źródło: Włodzimierz Bolecki, *Różne strony tego samego*, [w:] tegoż, *Inna krytyka*, Kraków 2006, s. 536–537.

Pozostało, więc twórcom pragnącym głosić prawdę na temat opresyjnego państwa, tworzyć w ukryciu, w tzw. **drugim obiegu**. I tutaj powstało wiele utworów o różnych charakterze, a utworów lirycznych napisano tak dużo, że ten obszar twórczy zyskał nawet miano tzw. okolicznościowej poezji politycznej (za: Danuta Dąbrowska, *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce w latach 1980–1990*, Szczecin 1998). Spełniała ona swoje doraźne, polityczne cele.

Różnorodność form literackiego przeżycia

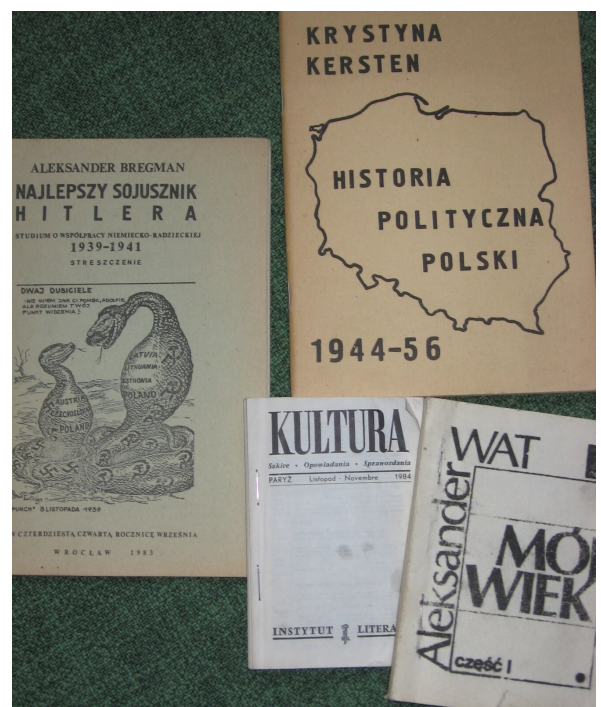
Twórczość stanu wojennego charakteryzowała się dużą różnorodnością formalną. Tworzono teksty liryczne i prozatorskie, a ogromną popularnością cieszyły się pieśni wykonywane przez bardów (np. przez Jacka Kaczmarskiego), które wówczas podnosiły naród na duchu, a dziś wciąż budzą wzruszenie.

Tekstów powstawało bardzo wiele, dlatego różnią się one zarówno pod względem jakości (od bardzo słabych po wybitne), jak i pod względem gatunku (od tekstów użytkowych jak ulotki przez opowiadania, eseje po wiersze o niezwyklej powadze, ale i **skecz** np. Mirona Białoszewskiego). Różniły się także pod względem autorstwa i historyczności powstania. Jak pisze badaczka poezji stanu wojennego Danuta Dąbrowska:

((Danuta Dąbrowska

Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce w latach 1980–1990

Przeważają tu anonimowe wiersze okolicznościowe, ściśle oparte na realiach konkretnych wydarzeń. Ale obok nich mamy poezję Norwida, Słowackiego i Miłosza, Joanny Kulmowej, Tomasza Jastruna, Leszka Szarugi i innych profesjonalnych

Polskie książki i broszury podziemne z lat 80.

Źródło: domena publiczna.

poetów, publikujących pod własnym nazwiskiem lub pod pseudonimem. Pojawiają się też przekłady z literatur obcych i przedruki z wydawnictw emigracyjnych. (...) W obieg okolicznościowy zostają włączeni poeci dawni, których twórczość jest doraźnie aktualizowana. Zabieg to zresztą często spotykany w kulturze popularnej, w której tekst traci swe pierwotne znaczenia, zatarte bywają okoliczności jego powstania na rzecz odbioru aluzyjnego, okazjonalnego, preferowanego przez czytelnika. Równie zróżnicowaną jest forma wypowiedzi poetyckich. Satyra sąsiaduje z przeróbkami hymnu państwowego i podniosłymi wierszami religijnymi, pieśni podwórzowe i **dziadowskie** spotykamy obok litanii i modlitw, patetyczny styl patriotyczno-religijny obok form piosenkowych z elementami obscenicznymi.

Źródło: Danuta Dąbrowska, *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce w latach 1980-1990*, Szczecin 1998, s. 20–21.

To wszystko jednak miało służyć jednemu celowi: sprzeciwiać się okrucieństwu władzy.

Jak pisać po stanie wojennym?

W drugiej połowie lat 80. nieco zmienił się stosunek pisarzy do wydarzeń zapoczątkowanych 13 grudnia 1981 roku. Nie wszyscy podzielali to doświadczenie, deklarując tym samym twórczość niezależną od polityki. Po zakończeniu komunizmu w Polsce, w 1989 roku, temat ten był obecny lecz nieopracowywany przez twórców jako aktualny:

((Włodzimierz Bolecki

Różne strony tego samego

Po zniknięciu ideologii komunistycznej wytworzyło się, więc puste miejsce, które winno być w miarę szybko wypełnione. Życie intelektualne w Polsce przypomina teraz „pusty pokój, z którego wyprowadził się główny lokator, nielubiany przez nikogo, ale organizujący sublokatorom sposoby zachowania”.

Źródło: Włodzimierz Bolecki, *Różne strony tego samego*, [w:] tegoż, *Inna krytyka*, Kraków 2006, s. 536–537.

Ta pustka, o której mowa w przywołanym cytacie została stopniowa wypełniana tematyką rodzącej się kultury masowej, a także odejściem od upolityczniania poezji. Jednym z ciekawszych zjawisk tego okresu jest działalność formacji związanej z czasopiśmem

literacko-kulturalnym *bruLion*, do której należeli tacy pisarze, jak Marcin Świetlicki, Miłosz Biedrzycki, Robert Tekieli i inni.

Słownik

cenzura

(łac. *censere* – osądzać) – oficjalna kontrola publikacji, widowisk teatralnych, audycji radiowych dokonywana przez specjalny urząd oceniająca je pod względem politycznym, moralnym, obyczajowym; urząd sprawujący tę kontrolę. W PRL cenzura funkcjonowała od 1944 do 1990 roku, a nazwa instytucji ją organizującej to Główny Urząd Kontroli Publikacji i Widowisk

Drugi obieg

określenie oznaczające produkcję oraz społeczny obieg niecenzurowanych publikacji, materiałów ikonograficznych i audiowizualnych o charakterze społecznym, politycznym, literackim, historycznym itp., wydawanych w Polsce w latach 1976–1990

internowanie

(łac. *internus* – wewnętrzny) – przymusowe umieszczanie ludzi w miejscach odosobnienia, obozach cywilnych albo wojskowych w czasie wojny

NSZZ „Solidarność”

pełna nazwa: Niezależny Samorządowy Związek Zawodowy „Solidarność”. Organizacja powstała w skupiała się przede wszystkim na reprezentowaniu interesów robotników i cieszyła się ogromnym poparciem wśród polskiego społeczeństwa

pieśni dziadowskie

utwory folklorystyczne przeznaczone do śpiewu, gatunek wywodzi się od wędrownych dziadów

represja

(łac. *repressus* – naciśnięty) – surowy środek stosowany jako forma odwetu lub nacisku

SB

pełna nazwa: Służba Bezpieczeństwa. Organ bezpieczeństwa państwa będący częścią struktury Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, działający w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w latach 1956–1989, powołany m.in. do zapewniania bezpieczeństwa wewnętrznego i zewnętrznego kraju. Działania SB polegały przede wszystkim na ochronie systemu komunistycznego poprzez kontrolowanie i przenikanie jej członków do wszystkich struktur życia społecznego w Polsce. Służba Bezpieczeństwa brała udział w zwalczaniu opozycji, represjach wobec uczestników demonstracji i strajków, jej funkcjonariusze często działali z naruszeniem prawa PRL, łamali prawa człowieka oraz stosowali tortury

skecz

(ang. *sketch comedy*) – krótki utwór o lekkiej, żartobliwej treści i żywym, dowcipnym dialogu, przeznaczony do wykonania na estradzie

ZOMO

pełna nazwa: Zmilitaryzowane Oddziały Milicji Obywatelskiej. Oddziały Milicji Obywatelskiej powołane w drugiej połowie 1956 r. do zaprowadzania porządku w sytuacjach wyjątkowych

Film edukacyjny

Polecenie 1

Na podstawie wykładu dr. hab. Krzysztofa Biedrzyckiego opisz sposoby inwigilacji obywateli Polski podczas stanu wojennego. Oceń wpływ takich warunków na kondycję społeczeństwa oraz na motywacje artystyczne.

Polecenie 2

Wykładowca zestawił dwa dzieła: zbiór opowiadań *Raport o stanie wojennym* Marka Nowakowskiego i poemat *Raport z oblężonego miasta* Zbigniewa Herberta. Zapoznaj się z utworem Herberta i jednym z opowiadań Nowakowskiego. Zanotuj te cechy, o których mówił wykładowca oraz uzupełnij zestawienie własnymi spostrzeżeniami na temat sposobu przedstawienia doświadczenia stanu wojennego.

((Zbigniew Herbert

Raport z oblężonego miasta

Zbyt stary żeby nosić broń i walczyć jak inni –

wyznaczono mi z łaski poślednią rolę kronikarza
zapisuję – nie wiadomo dla kogo – dzieje oblężenia

mam być dokładny lecz nie wiem kiedy zaczął się najazd
przed dwustu laty w grudniu wrześnie może wczoraj o świcie
wszyscy chorują tutaj na zanik poczucia czasu

pozostało nam tylko miejsce przywiązanie do miejsca
jeszcze dzierzmy ruiny świątyń widma ogrodów i domów
jeśli stracimy ruiny nie pozostanie nic

piszę tak jak potrafię w rytmie nieskończonych tygodni
poniedziałek: magazyny puste jednostką obiegową stał się szczur
wtorek: burmistrz zamordowany przez niewiadomych sprawców
środa: rozmowy o zawieszeniu broni nieprzyjaciół internował posłów

nie znamy ich miejsca pobytu to znaczy miejsca kaźni
czwartek: po burzliwym zebraniu odrzucono większością głosów
wniosek kupców korzennych o bezwarunkowej kapitulacji
piątek: początek dżumy sobota: popełnił samobójstwo
N. N. niezłomny obrońca niedziela: nie ma wody odparliśmy
szturm przy bramie wschodniej zwanej Bramą Przymierza

wiem monotonne to wszystko nikogo nie zdoła poruszyć

unikam komentarzy emocje trzymam w karbach piszę o faktach
podobno tylko one cenione są na obcych rynkach
ale z niejaką dumą pragnę donieść światu
że wyhodowaliśmy dzięki wojnie nową odmianę dzieci
nasze dzieci nie lubią bajek bawią się w zabijanie
na jawie i we śnie marzą o zupie chlebie i kości
zupełnie jak psy i koty

wieczorem lubię wędrować po rubieżach Miasta
wzdłuż granic naszej niepewnej wolności
patrzę z góry na mrowie wojsk ich światła
słucham hałasu bębnow barbarzyńskich wrzasków
doprawdy niepojęte że Miasto jeszcze się broni

oblężenie trwa długo wrogowie muszą się zmieniać
nic ich nie łączy poza pragnieniem naszej zagłady
Goci Tatarzy Szwedzi hufce Cesarza pułki Przemienienia Pańskiego

kto ich policzy
kolory sztandarów zmieniają się jak las na horyzoncie
od delikatnej ptasiej żółci na wiosnę przez zielen czerwień do zimowej
czerni

tedy wieczorem uwolniony od faktów mogę pomyśleć
o sprawach dawnych dalekich na przykład o naszych
sprzymierzeńcach za morzem wiem współczują szczerze
ślą mąkę worki otuchy tłuszc i dobre rady
nie wiedzą nawet że nas zdradzili ich ojcowie
nasi byli alianci z czasów drugiej Apokalipsy
synowie są bez winy zasługują na wdzięczność więc jesteśmy
wdzięczni

nie przeżyli długiego jak wieczność oblężenia
ci których dotknęło nieszczęście są zawsze samotni
obrońcy Dalajlamy Kurdowie afgańscy górale

teraz kiedy piszę te słowa zwolennicy ugody
zdobyli pewną przewagę nad stronnictwem niezłomnych
zwykle wahanie nastrojów losy jeszcze się ważą

cmentarze rosną maleje liczba obrońców
ale obrona trwa i będzie trwała do końca

i jeśli Miasto padnie a ocaleje jeden
on będzie niósł Miasto w sobie po drogach wygnania
on będzie Miasto

patrzemy w twarz głodu twarz ognia twarz śmierci
najgorszą ze wszystkich – twarz zdrady

i tylko sny nasze nie zostały upokorzone

Źródło: Zbigniew Herbert, *Raport z oblężonego miasta*, [w:] tegoż, *Raport z oblężonego miasta i inne wiersze*, Wrocław 1993, s. 100–101.

Marek Nowakowski

“ *Wśród nocnej ciszy*

Miasto zamiera już wczesnym wieczorem. Autobusy pędzą jak widma, a ostatni pasażerowie kulą się w nich strachliwie. Latarní pali się niewiele. Ciemną pustką zieją ulice. Tu i ówdzie widać żałobne okna kawiarni i restauracji. Są zamknięte. Sterczą nogi krzeseł ustawionych na stolikach. Nikłowy błysk ekspresu. Puste półki.

Z rzadka zdziczały kot przemknie przez jezdnię. Chowa się zaraz w śmietniku lub piwnicznym oknie. Miasto zapada w ciężką, przymusową noc. Jedynie właściciele psów pokazują się jeszcze ze swoimi czworonogami. Trzymają się w pobliżu domów i czujnie spoglądają na zegarki. Panuje głucha cisza. Każdy odgłos życia brzmi zwielokrotnionym echem między murami. Wtedy z okien wyglądają ludzie. Rozsuwają franki i patrzą. Ludzie więc nie śpią. Czuwają.

Tego wieczoru jak zwykle panowała ta głucha cisza. A wieczorów tych było sto kilkadziesiąt. W pobliskim kościele odezwa się zegar na wieży. Wybił jedenaście uderzeń. Wraz z ostatnim jego uderzeniem jakaś sylwetka wynurzyła się zza węgła narożnej kamienicy. Skradała się pod murem. Spóźniony przechodzień. Dopadną go? O tym zapewne pomyślała starsza pani, która wyjrzała z okna na pierwszym piętrze.

Niebo było bez gwiazd i bez księżyca. I w ciszy tej policyjnej nocy raptownie rozległy się donośne kroki. Ludzie z okien zobaczyli żołnierzy podążających jezdnią. To nie był patrol. Czterech i szli gromadą. Zdjęli swoje wojskowe pasy i pomachiwali nimi z rozmachem. Pasy uderzały sprzączkami w kamienie bruku. Wzbijały się iskry. Żołnierze zataczali się i potracali. Przystanęli i wsłuchiwali się w kocią muzykę miłosną z parku. – Kici, kici! – wołali.

Koty darły się ludzkimi, strasznymi głosami. Dostrzegli ludzi z okien. zerwali z głów czapki. Podrzucali je w górę. Czapki spadały na bruk. Chwiejąc się i padając na kolana, podnosili czapki z jezdni.

– Polska jest jedna! – wrzasną któryś z nich.

Zatoczył się na latarnię. Pokłonił się nisko ludziom w oknach. Objął latarnię i ciężko zwiesił głowę. Powlókł się za swoimi kolegami. Dochodzili do skrzyżowania ulic. Nadjechał autobus zmierzający do zajezdni. Zahamował i przepuścił żołnierzy. Oni zatrzymali się znów i wykonali osobliwy, pijacki taniec.

– Wyonaczyć, wysobaczyć! – zawył przeraźliwie ten sam co poprzednio.

Rzucił czapkę na jezdnię. Deptać ją zaczął. Inni odpowiedzieli mu nieartykułowanym wrzaskiem. Te głosy i tupot podkutych butów jeszcze przez pewien czas niepokoiły ciszę nocy. Ludzie w oknach powoli zasłaniali firanki i gasili światła. Tylko w jednym małym okienku na poddaszu majaczyła jeszcze jakaś sylwetka.

Źródło: Marek Nowakowski, *Wśród nocnej ciszy*, [w:] tegoż, *Raport o stanie wojennym*, Warszawa 2009, s. 135–136.

Ćwiczenie 1

Wyjaśnij, w jaki sposób w zacytowanych utworach przedstawione zostały poniższe elementy świata podczas trwania stanu wojennego.

Starość

„Raport z oblężonego miasta”

„Raport o stanie wojennym”

Codziennność

„Raport z oblężonego miasta”

„Raport o stanie wojennym”

Pora nocna

„Raport z oblężonego miasta”

„Raport o stanie wojennym”

Bohaterstwo

„Raport z oblężonego miasta”

„Raport o stanie wojennym”

Ćwiczenie 2

Po zapoznaniu się z wykładem przyporządkuj tytuły publikacji z okresu stanu wojennego do gatunków literackich.

Marek Nowakowski, *Raport o stanie wojennym*

eseje

opowiadania

pamflet

skecze

poezja

powieść historyzoficzna

Zbigniew Herbert, *Raport z oblężonego miasta*

Miron Białoszewski, *Kabaret Kici Koci*

Jarosław Maria Rymkiewicz, *Rozmowy polskie latem 1983*

Roman Bratny, *Rok w trumnie*

Adam Zagajewski, *Solidarność i samotność*

Słownik

historiozofia

(gr. *historía* – badanie, informacja, opowiadanie + *sophía* – mądrość) – inaczej filozofia dziejów, filozofia historii; dziedzina filozofii zajmująca się rozważaniem sensu procesów historycznych oraz zachodzącymi w nich prawidłowościami. Do podstawowych problemów historiozofii należą pytania o to, czy dzieje mają swój ostateczny cel, czy poszczególne wydarzenia mają charakter przypadkowy, czy są zdeterminowane ogólnymi prawami, czy są powtarzalne

humoreska

(ang. *humoresque*, *comic story*, fr. *humoresque*) – krótkie opowiadanie o zabawnym zdarzeniu, zwykle zamknięte dowcipną pointą. Gatunek prozy narracyjnej zaliczany do literatury rozrywkowej, uprawiany przede wszystkim na łamach czasopism popularnych

represja

(łac. *repressus* – naciśnięty) – surowy środek stosowany jako forma odwetu lub nacisku

Film edukacyjny

Polecenie 1

Zapoznaj się tekstem zestawiającym dwie metafory literackie przedstawiające ojczyznę dotkniętą stanem wojennym. Uzasadnij tezę, że zaprezentowane teksty literackie (wiersz Jarosława Marka Rymkiewicza oraz skecze Mirona Białoszewskiego) sięgają po wzorce romantyczne. W swojej wypowiedzi odnieś się także do słów wykładowcy nawiązujących do utworów tych pisarzy.

Audiobook można wysłuchać pod adresem: <https://zpe.gov.pl/b/P1Fy3K0ek>

Jacek Kopciński

„Stare klabzdry na wojnie: "Kabaret Kici Koci" Mirona Białoszewskiego”

[...] słynny wiersz Jarosława Marka Rymkiewicza *13 grudnia*:

To ciało gwoździe w dłoniach ma

Nad ciałem krąży czarna wrona

Jak całun jest grudniowa mgła

O patrz!

Ojczyzna kona.

Personifikacja ojczyzny zyskuje w wierszu Rymkiewicza wymiar sakralny: ciało złożone do grobu ma przebity bok i przekłute dłonie. Ojczyzna jest więc zamordowanym Chrystusem — jej śmierć, zaświadczonej śmiercią niewinnych ludzi, zostaje wyniesiona do poziomu narodowej ofiary. (...) Poeta, wkrótce po wybuchu stanu wojennego, przypomina Polakom romantyczny wzór narodowego męczeństwa. Wpisana w jego wiersz dialektyka śmierci i zmartwychwstania ujawnia metafizyczny i etyczny wymiar historii. Ponośzona przez Polaków ofiara jest ofiarą niewinną, sytuuje naród po stronie Dobra, którą wyznaczają dwie wartości naczelne: Bóg i Ojczyzna, implikujące przede

wszystkim wolność, a zaraz potem — sprawiedliwość. Stronę Zła zajmuje bratobójca i kat. Jego działanie opiera się na antywartościach, wśród których zdrada i zbrodnia zajmują miejsce naczelne. (...).

Kiedy Rymkiewicz grzebał w swoim symbolicznym wierszu umęczone ciało Ojczyzny, Miron Białoszewski odnotowywał kolejne zniszczenia, jakiemu uległo ciało Kici Koci.

Kicia Kocia (od drzwi):

czas mnie goni

...nogi!

...ręce!

niewymienne

(wchodzi z ciężkimi torbami)

klapnąć ...buch

trzask!

uch!

i noga złamana

od krzesła,

tyle się niszczy

człowiek się niszczy ... więcej

„Człowiek się niszczy...” — oto perspektywa, z jakiej stan wojenny oglądać będzie Białoszewski, opiewając w swoich skeczach zmęczone, schorowane ciało „otorbionej baby”. Ta szczególna afirmacja niszczonego ciała Kici Koci nosi ślady zabawnej polemiki z mitem mesjańskim. Posłuchajmy modlitwy, jaką nad ciałem ojczyzny wypowiadają bohaterki Kabaretu:

Kicia Kocia (do siebie)

Teraz wszędzie się klęka

(klęka w drzwiach)

Twe ciało

BŁOGOSŁAWIONA SIWULA (wchodzi): Twe ciało

KICIA KOCIA Wisznu Wola

BŁOGOSŁAWIONA SIWULA

gdzie pola malowane masłem

KICIA KOCIA mięsem

BŁOGOSŁAWIONA SIWULA mięsem rozmaitem...

KICIA KOCIA Twe ciało

BŁOGOSŁAWIONA SIWULA twe ciało trylodytem

Pojawienie się Błogosławionej Siwuli z Wisznu Woli wywołuje u Kici Koci wspomnienie arkadyjskiej krainy dobrego zaopatrzenia, skojarzonej z pogrzebanym rajem dzieciństwa, o którym marzył Mickiewicz na paryskim bruku. Aluzje są oczywiste, istotne jednak, iż polemika z romantycznym dziedzictwem nie odbywa się tu wyłącznie na poziomie literackiej parodii. Owszem, Białoszewski przedrzeźnia wieszczą, ale jednocześnie w typowym dla siebie stylu sięga w tych ciężkich czasach do romantycznego eposu, by dowiedzieć się np. o domowych sposobach produkcji masła, którego zaczynało przecież brakować. Nie szydzi z narodowej tradycji, raczej wybiera z jej skarbcza najbliższe mu wzory przeżywania i opisywania rzeczywistości.

Źródło: Englishsquare, licencja: CC BY-SA 3.0.

((Jacek Kopciński

Stare klabzdry na wojnie: "Kabaret Kici Koci" Mirona Białoszewskiego

(...) słynny wiersz Jarosława Marka Rymkiewicza *13 grudnia*:

To ciało gwoździe w dłoniach ma

Nad ciałem krąży czarna wrona

Jak całun jest grudniowa mgła

O patrz!

Ojczyzna kona.

Personifikacja ojczyzny zyskuje w wierszu Rymkiewicza wymiar sakralny: ciało złożone do grobu ma przebity bok i przekłute dłonie.

Ojczyzna jest więc zamordowanym Chrystusem — jej śmierć, zaświadczona śmiercią niewinnych ludzi, zostaje wyniesiona do poziomu narodowej ofiary. (...) Poeta, wkrótce po wybuchu stanu wojennego, przypomina Polakom romantyczny wzór narodowego męczeństwa. Wpisana w jego wiersz **dialektyka** śmierci i zmartwychwstania ujawnia **metafizyczny** i **etyczny** wymiar historii. Ponoszona przez Polaków ofiara jest ofiarą niewinną, sytuuje naród po stronie Dobra, którą wyznaczają dwie wartości naczelne: Bóg i Ojczyzna, **implikujące** przede wszystkim wolność, a zaraz potem — sprawiedliwość. Stronę Zła zajmuje bratobójca i kat. Jego działanie opiera się na antywartościach, wśród których zdrada i zbrodnia zajmują miejsce naczelne. (...).

Kiedy Rymkiewicz grzebał w swoim symbolicznym wierszu umęczone ciało Ojczyzny, Miron Białoszewski odnotowywał kolejne zniszczenia, jakiemu uległo ciało Kici Koci.

Kicia Kicia (od drzwi):

czas mnie goni

...nogi!

...ręce!

niewymienne

(wchodzi z ciężkimi torbami)

klapnąć ...buch

trzask!

uch!

i noga złamana

od krzesła,

tyle się niszczy

człowiek się niszczy ... więcej

„Człowiek się niszczy...” — oto perspektywa, z jakiej stan wojenny oglądać będzie Białoszewski, opiewając w swoich skeczach zmęczone, schorowane ciało „otorbionej baby”. Ta szczególna

afirmacja niszczącego ciała Kici Koci nosi ślady zabawnej polemiki z mitem mesjańskim. Posłuchajmy modlitwy, jaką nad ciałem ojczyzny wypowiadają bohaterki Kabaretu:

(do siebie)

Teraz wszędzie się klęka

(klęka w drzwiach)

Twe ciało

BŁOGOSŁAWIONA SIWULA (wchodzi): Twe ciało

KICIA KOCIA: Wisznu Wola

BŁ. SIWULA: gdzie pola malowane masłem

KICIA KOCIA: mięsem

BŁ. SIWULA: mięsem rozmaitem...

KICIA KOCIA: Twe ciało

BŁ. SIWULA: Twe ciało trylodytem

Pojawienie się Błogosławionej Siwuli z Wisznu Woli wywołuje u Kici Koci wspomnienie arkadyjskiej krainy dobrego zaopatrzenia, skojarzonej z pogrzebanym rajem dzieciństwa, o którym marzył Mickiewicz na paryskim bruku. Aluzje są oczywiste, istotne jednak, iż polemika z romantycznym dziedzictwem nie odbywa się tu wyłącznie na poziomie literackiej **parodii**. Owszem, Białoszewski przedrzeźnia wieszczą, ale jednocześnie w typowym dla siebie stylu sięga w tych ciężkich czasach do romantycznego **eposu**, by dowiedzieć się np. o domowych sposobach produkcji masła, którego zaczynało przecież brakować. Nie szydzi z narodowej tradycji, raczej wybiera z jej skarbca najbliższe mu wzory przeżywania i opisywania rzeczywistości.

Źródło: Jacek Kopciński, *Stare klabzdry na wojnie: "Kabaret Kici Koci" Mirona Białoszewskiego*, „Teksty Drugie” 1995, t. 1, s. 64–66.

Polecenie 2

Zestaw ze sobą przedstawione w audiobooku teksty. Dokonaj porównania konwencji, w jakiej został napisany każdy z nich.

Polecenie 3

Wykładowca wspomniał, że w połowie lat 80. nastąpiły zmiany w literackim przedstawieniu doświadczenia stanu wojennego. Wyjaśnij, w czym przejawiały się te zmiany.

Słownik

dialektyka

(gr. *dialektikē*, od: *diálektos* – czyli mowa, dyskusja, oraz od: *dialéges-thai* – rozmawiać, dyskutować, argumentować) – nauka wyszukiwania odpowiedniej argumentacji oraz zbijania racji przeciwnika

etyka

(gr. *tá ēthiká* – traktat o obyczajach < *ēthos* – obyczaj, charakter) – termin użyty w IV w. p.n.e. przez Arystotelesa na oznaczenie opisowo-krytycznego studium tego, co dotyczy etosu jako ludzkiego charakteru, obyczaju, tj. utrwalonego sposobu zachowania się w środowisku życia, zamieszkania

epos

(gr. *épos* – słowo, opowieść) – inaczej epopeja; gatunek epiki obejmujący utwory, zazwyczaj wierszowane, w których przedstawiano mitycznych lub historycznych bohaterów biorących udział w wydarzeniach przełomowych dla określonej społeczności

implikacja

(łac. *implicatio* – związanie, połączenie) – 1. wynikanie logiczne, implikować – wnioskować; 2. w logice to zdanie złożone z dwóch zdań połączonych spójnikiem: „jeżeli... to... „, „zawsze... gdy... „

klabzdra

potoczne, oceniające negatywnie określenie kobiety niezadbanej, ociążałej

metafizyka

(gr. *ta meta ta physika* – to, co ponad fizyką) – jedna z głównych dyscyplin filozofii rozważająca ogólne własności bytu i ostateczne przyczyny rzeczy; w potocznym rozumieniu oznacza wszystko to, co wybiega poza możliwość naukowego wyjaśnienia

parodia

(gr. *parōidia* – komiczna przeróbka poważnego utworu) – świadome naśladowanie danego wzorca literackiego (dzieła, stylu, gatunku), które dzięki celowemu wyostrzeniu jego cech formalno-stylistycznych oraz zmianie tematycznej i ideowej (parafraza) prowadzi do efektów ludycznych, satyrycznych lub polemicznych. Parodia jako odmiana stylizacji, tzn. jako komiczne (lub tylko krytyczne) naśladowanie wyrazistych i rozpoznawalnych wzorców stylistycznego ukształtowania wypowiedzi, jest ważną techniką artystyczną, występującą w całych dziejach nowożytnej literatury

personifikacja

(fr. *personnification* < łac. *persona* – osoba, *facio* – czynię) – środek stylistyczny polegający na nadaniu cech ludzkich przedmiotom, roślinom, zwierzętom lub ideom

Dla nauczyciela

Autor: Maria Gniłka-Somerlik

Przedmiot: Język polski

Temat: Utwory stanu wojennego

Grupa docelowa:

Szkoła ponadpodstawowa, liceum ogólnokształcące, technikum, zakres podstawowy

Podstawa programowa:

Zakres podstawowy

Treści nauczania – wymagania szczegółowe

I. Kształcenie literackie i kulturowe.

1. Czytanie utworów literackich. Uczeń:

1) rozumie podstawy periodyzacji literatury, sytuuje utwory literackie w poszczególnych okresach: starożytność, średniowiecze, renesans, barok, oświecenie, romantyzm, pozytywizm, Młoda Polska, dwudziestolecie międzywojenne, literatura wojny i okupacji, literatura lat 1945–1989 krajowa i emigracyjna, literatura po 1989 r.;

2) rozpoznaje konwencje literackie i określa ich cechy w utworach (fantastyczną, symboliczną, mimetyczną, realistyczną, naturalistyczną, groteskową);

3) rozróżnia gatunki epickie, liryczne, dramatyczne i synkretyczne, w tym: gatunki poznane w szkole podstawowej oraz epos, odę, tragedię antyczną, psalm, kronikę, satyrę, sielankę, balladę, dramat romantyczny, powieść poetycką, a także odmiany powieści i dramatu, wymienia ich podstawowe cechy gatunkowe;

5) interpretuje treści alegoryczne i symboliczne utworu literackiego;

6) rozpoznaje w tekstach literackich: ironię i autoironię, komizm, tragizm, humor, patos; określa ich funkcje w tekście i rozumie wartościujący charakter;

7) rozumie pojęcie groteski, rozpoznaje ją w tekstach oraz określa jej artystyczny i wartościujący charakter;

9) rozpoznaje tematykę i problematykę poznanych tekstów oraz jej związek z programami epoki literackiej, zjawiskami społecznymi, historycznymi,

egzystencjalnymi i estetycznymi; poddaje ją refleksji;

12) w interpretacji utworów literackich odwołuje się do tekstów poznanych w szkole podstawowej, w tym: trenów i pieśni Jana Kochanowskiego, bajek Ignacego Krasickiego, Dziadów cz. II oraz Pana Tadeusza Adama Mickiewicza, Zemsty Aleksandra Fredry, Balladyny Juliusza Słowackiego;

13) porównuje utwory literackie lub ich fragmenty, dostrzega kontynuacje i nawiązania w porównywanych utworach, określa cechy wspólne i różne;

14) przedstawia propozycję interpretacji utworu, wskazuje w tekście miejsca, które mogą stanowić argumenty na poparcie jego propozycji interpretacyjnej;

15) wykorzystuje w interpretacji utworów literackich potrzebne konteksty, szczególnie kontekst historycznoliteracki, historyczny, polityczny, kulturowy, filozoficzny, biograficzny, mitologiczny, biblijny, egzystencjalny;

16) rozpoznaje obecne w utworach literackich wartości uniwersalne i narodowe; określa ich rolę i związek z problematyką utworu oraz znaczenie dla budowania własnego systemu wartości.

II. Kształcenie językowe.

1. Gramatyka języka polskiego. Uczeń:

1) wykorzystuje wiedzę z dziedziny fleksji, słowotwórstwa, frazeologii i składni w analizie i interpretacji tekstów oraz tworzeniu własnych wypowiedzi;

4. Ortografia i interpunkcja. Uczeń:

1) stosuje zasady ortografii i interpunkcji, w tym szczególnie: pisowni wielką i małą literą, pisowni łącznej i rozłącznej partykuły nie oraz partykuły -bym, -byś, -by z różnymi częściami mowy; pisowni zakończeń -ji, -ii, -i ; zapisu przedrostków roz-, bez-, wes-, wz-, ws-; pisowni przyimków złożonych; pisowni nosówek (a, ę) oraz połączeń om, on, em, en ; pisowni skrótów i skrótowców;

III. Tworzenie wypowiedzi.

2. Mówienie i pisanie. Uczeń:

1) zgadza się z cudzymi poglądami lub polemizuje z nimi, rzeczowo uzasadniając własne zdanie;

2) buduje wypowiedź w sposób świadomy, ze znajomością jej funkcji językowej, z uwzględnieniem celu i adresata, z zachowaniem zasad retoryki;

10) w interpretacji przedstawia propozycję odczytania tekstu, formułuje argumenty na podstawie tekstu oraz znanych kontekstów, w tym własnego doświadczenia, przeprowadza logiczny wywód służący uprawomocnieniu formułowanych sądów;

IV. Samokształcenie.

2. porządkuje informacje w problemowe całości poprzez ich wartościowanie; syntetyzuje poznawane treści wokół problemu, tematu, zagadnienia oraz wykorzystuje je w swoich wypowiedziach;

6. wybiera z tekstu odpowiednie cytaty i stosuje je w wypowiedzi;

Lektura obowiązkowa

37) wybrane wiersze następujących poetów: Stanisław Baliński, wybrane wiersze z okresu emigracyjnego, Kazimierz Wierzyński, wybrane wiersze z okresu emigracyjnego, Czesław Miłosz, w tym wybrane wiersze z tomu Ocalenie oraz Traktat moralny (fragmenty), Tadeusz Różewicz, Miron Białoszewski, Jarosław Marek Rymkiewicz, Wisława Szymborska, Zbigniew Herbert, w tym wybrane wiersze z tomów Pan Cogito oraz Raport z oblężonego miasta, Halina Poświatowska, Stanisław Barańczak, Marcin Świetlicki, Jan Polkowski, Wojciech Wencel;

42) Marek Nowakowski, Raport o stanie wojennym (wybrane opowiadanie); Górą „Edek” (z tomu Prawo prerii);

48) wybrane utwory okresu stanu wojennego;

Kształtowane kompetencje kluczowe:

- kompetencje cyfrowe;
- kompetencje osobiste, społeczne i w zakresie umiejętności uczenia się;
- kompetencje obywatelskie;
- kompetencje w zakresie świadomości i ekspresji kulturalnej;
- kompetencje w zakresie rozumienia i tworzenia informacji.

Cele operacyjne. Uczeń:

- wskazuje utwory z okresu stanu wojennego;
- wyjaśnia wpływ okoliczności politycznych na twórczość;
- dostrzega różne sposoby artystycznego wyrażania sprzeciwu wobec zastanej rzeczywistości;
- interpretuje metaforykę świata przedstawionego w utworach o stanie wojennym.

Strategie nauczania:

- konstruktywizm;
- konstruktywizm.

Metody i techniki nauczania:

- ćwiczeń przedmiotowych;
- dyskusja;
- z użyciem komputera.

Formy pracy:

- praca indywidualna;
- praca całego zespołu klasowego.

Środki dydaktyczne:

- komputery z dostępem do internetu dla uczniów;
- zasoby multimedialne zawarte w e-materiale;
- tablica interaktywna/tablica, pisak/kreda.

Przebieg lekcji

Przed lekcją:

Nauczyciel może zaproponować uczniom wyjście do kina na seans filmu: *Żeby nie było śladów* w reżyserii Jana P. Matuszyńskiego (premiera 24 września 2021 roku). Film jest adaptacją reportażu o tym samym tytule autorstwa Cezarego Łazarewicza z 2016 roku. Istotne jest, by przed przedstawieniem takiej propozycji nauczyciel ocenił przygotowanie emocjonalne uczniów na odbiór trudnej treści filmu.

Faza wprowadzająca

Fazę wprowadzającą nauczyciel może rozpocząć od dyskusji na temat filmu *Żeby nie było śladów* albo także od przedstawienia fragmentu reportażu Cezarego Łazarewicza:

((Cezary Łazarewicz

Żeby nie było śladów. Sprawa Grzegorza Przemyka

Pod kościół Świętej dojeżdżają autobusem. Pełno tajniaków i mundurowych. Idą przez plac Zamkowy, Świętojańską koło bazyliki Jana Chrzciciela, na rynek staromiejski. Kolegów z klasy Grześka nigdzie nie widać, więc snują się po uliczkach bez celu.

W drodze powrotnej przy wejściu na plac Zamkowy Grzesiek wskakuje Czarkowi na plecy. Wygląda to komicznie, gdy Czarek,

chwiejąc się na swoich chudych nogach, dźwiga na plecach dryblasę. W końcu potyka się, traci równowagę i upada. Leży. Obok Grzesiek.

Wtedy podbiega do nich zomowiec – szeregowy Ireneusz Kościuk niewiele starszy od Grześka. Szarpie go za rękaw i domaga się dowodu osobistego.

- Nie mam – śmieje się chłopak, gdy za jego plecy podjeżdża już radiowóz.

Potem akcja przyspiesza. Kościuk popycha Grześka w kierunku milicyjnej nyski, a gdy ten zapiera się rękoma w drzwiach, zomowiec wyjmując pałę i tłucze go po plecach tak długo, aż wpadnie do środka. Zanim samochód odjedzie, zdąży wskoczyć do niego jeszcze Czarek. Po chwili radiowóz znika za rogiem.

Kuba chowa skórzane klapki zostawione na placu przez kolegę, a Piotrek biegnie odnaleźć Barbarę, by powiedzieć jej o zatrzymaniu syna przez zomowców.

Źródło: Cezary Łazarewicz, Żeby nie było śladów. Sprawa Grzegorza Przemyka, Wołowiec 2016, s. 16.

Nauczyciel wraz z uczniami dyskutują o opisanym wydarzeniu:

- Jakie informacje niesie, jakie emocje?
- Kiedy tego rodzaju wydarzenia mogły mieć miejsce?
- Które fragmenty wskazują na jednoznaczną ocenę postaw? W tym miejscu dyskusji nauczyciel może wyjaśnić uczniom słowo „zomowiec” i pejoratywne zabarwienie utworzonego ze skrótu neologizmu. Uczniowie mogą już na tym etapie skorzystać ze słownika dołączonego do wszystkich zakładki e-materiału.

W tym miejscu nauczyciel informuje uczniów, o jakich wydarzeniach z historii Polski jest mowa. W następnym kroku zadaniem uczniów jest zapoznanie się z pierwszymi akapitami sekcji „Przeczytaj”. Uczniowie poznają szczegóły okoliczności wprowadzenia w Polsce stanu wojennego.

Nauczyciel może uzupełnić wstępną dyskusję na temat pojawiającej się postaci Barbary i wyjaśnić uczniom, że mowa tu oczywiście o matce Grzegorza Przemyka, zamordowanego przez zomowców nastolatka. Barbara Sadowska była poetką należącą do opozycji demokratycznej. Jeśli nauczyciel dobrze oszacuje czas lekcji, może zaprezentować fragmenty wierszy poetki dotyczące okrucieństwa, którego doświadczyła.

((na skrawku papieru
obrazam
prokuraturę
sąd
i rząd
dzieckiem
którego nigdy
nie uda
wam się zabić
((mój syn Grześ
nie ma dla was nigdy
twarzy waszych dzieci
((wydzierając dziecko
wziąłeś mnie w swe ramiona
boję się spojrzeć
w Twoją Twarz

Wszystkie fragmenty pochodzą z tomu: *Słodko być dzieckiem Boga* (1984).

Po ogólnoklasowej dyskusji na ten temat nauczyciel poleca uczniom dokończenie lektury sekcji „Przeczytaj” i skupienie uwagi przede wszystkim na kwestiach związanych z twórczością stanu wojennego. Następnie nauczyciel informuje uczniów, że przedmiotem lekcji będą różne sposoby przedstawienia dramatu stanu wojennego przez twórców, którzy byli jego bezpośrednimi świadkami.

Nauczyciel prezentuje „Wprowadzenie”, cele lekcji i zapisuje jej temat na tablicy.

Faza realizacyjna

Praca z multimedium. Uczniowie przystępują do pracy z multimedium. Najpierw wysłuchują wykładu dr. hab. Krzysztofa Biedrzyckiego w sekcji „Film”, następnie wykonują polecenia do niego przygotowane. Ta sekcja zawiera dwa różne teksty – uczniowie mogą przeczytać je na forum klasy. I wspólnie omówić swoje wrażenia.

W następnym kroku uczniowie zapoznają się z drugą częścią wykładu oraz audiobookiem w sekcji „Audiobook” i także wykonują dołączone polecenia.

Faza podsumowująca

W fazie podsumowującej nauczyciel może powrócić do retorycznie zadanego pytania (przywołanie słów Stanisława Barańczaka) w sekcji „Wprowadzenie” i jeszcze raz wspólnie z uczniami przyjrzeć się motywacjom artystów tworzących w okresie stanu wojennego. Może także rozpocząć dyskusję o postawie pisarzy tworzących po zakończeniu stanu wojennego (uczniowie mogą przypomnieć sobie ostatni akapit z sekcji „Przeczytaj”), a także o powodach, dla których wciąż powraca się do tego bolesnego etapu w historii Polski (jak np. w najnowszym filmie Jana P. Matuszyńskiego)?

Materiały dodatkowe:

- Andrzej Friszke, *Opozycja polityczna w PRL 1945–1980*, Londyn 1994.
- Krzysztof Gajda, *Jacek Kaczmarski. To moja droga*, Wrocław 2009.

Wskazówki metodyczne

- Uczniowie mogą wykorzystać multimedium „Film edukacyjny” do przygotowania się do lekcji powtórkowej.